

НА ДОПОМОГУ ВИВЧЕННЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА

ВІДГОМІН ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Ю. ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Суттєвий вплив на суспільну свідомість в Україні справила Велика французька революція, яка поклала початок докорінним змінам уявлень про сутність нації і дала поштовх національно-визвольній боротьбі європейських народів, позбавлених державності. Поняття нації в суспільній свідомості відтепер поширювалося не лише на аристократичні верстви, а на весь соціум того чи іншого етносу, що сприяло пробудженню національної свідомості і масовості національних рухів, їх поширенню в низці країн Європи. До того ж національному пробудженню народів сприяла зовнішньополітична позиція революційної Франції, яка відкрито заявляла про свою підтримку національно-визвольних рухів у країнах з реакційними режимами – Австрії, Росії, Пруссії та ін.

До опозиційного руху в Україні революційна Франція виявила особливий інтерес. Власне політика Комітету Громадської Безпеки певною мірою спиралася на традицію позитивного ставлення Франції ХVІІ і ХVІІІ ст. до українських визвольних змагань. Ще на початку 1790 р. у французькому Міністерстві закордонних справ було складено меморіал «Про небезпеку для Європи від політики анексії Росії», в якому різко засуджувалась зовнішня політика російського царизму, починаючи від Петра І. Члени Комітету закордонних справ Конвенту Карра і Буасі д'Англя були ініціаторами наказу Конвенту своєму представнику «для Польщі і східних країн» Паранд'єру «пильно слідкувати за настроями в Україні й подавати інформації про українські справи». В одній з інструкцій Комітету закордонних справ висловлювалась думка, що «Польща та Україна мають поширити гасла свободи на всій Півночі». У спеціальних інструкціях французькому послу в Туреччині де Семонвілю влітку 1792 р. зазначалось про «можливість повстання в Україні, Кубані та Грузії проти російського уряду». Підкреслювалось також, що «врешті, можна буде знайти поміж козаками якусь сміливу особу, що відважилась би зорганізувати повстання й відновити історію Пугачова». В іншому документі Конвенту говорилось про необхідність «відродити в цій нації почуття свободи, щоб вона могла знищити ярмо, під яким стогне, і щоб дерево свободи розквітло у Києві».

Тенденція французької політики в цей час виразно демонструвала намір розчленувати Російську імперію, а союзом з Туреччиною та Швецією створити «Східний бар'єр», у якому Україна мала відіграти свою важливу роль. Певною мірою ці наміри переводились у практичну площину, і Франція мала в Україні своїх таємних агентів. Один з них у листі до міністра закордонних справ 24 грудня 1795 р. запевняв, що «в поборюванні московської сили треба, головним чином, рахувати на козацьку силу на Україні. Цей нарід, колись вільний, не забув ще, чим він був. Без огляду на деспотизм Росії, що все душить, козацька нація зберегла почуття свободи. У глибині речей це буде смертельним ударом для Росії, коли вдасться піднести Україну, яка тоді відіграє велику, коли не головну роль, у справі визволення всіх слов'янських націй, що стогнуть під московським ярмом».

Є чимало свідчень, що у керівництві Франції в цей період переважали проукраїнські настрої, які домінували у порівнянні з польськими планами відновлення Речі Посполитої і включення

до неї українських територій. Один з французьких таємних агентів Муасонюр, який побував у Києві, Полтаві та Правобережжі 1797 р., застерігав міністра закордонних справ Ревеля: «Зв'язати справу революції на Україні з планами польських настроїв це задалегідь провалити всі наші проекти щодо цієї країни. Населення на Україні ставиться з надзвичайним недовір'ям до всього польського, добре пам'ятаючи часи панування польської шляхти в країні козаків». Він пропонував розташувати агентів на теренах від Азовського моря до Волині, які мали нагадувати мешканцям про їх героїчну історію і роз'яснювати небезпеку російського панування. Створивши опозиційний настрій, можна буде надіслати в Україну кілька французьких офіцерів-інструкторів для організації повстання. Підтримку повстанню, на думку Муасонюра, мала забезпечити французька ескадра з експедиційним корпусом, надіслані у південну Україну. Він вважав, що Росія не може розраховувати на підтримку козацьких частин і українського населення, тому, відірвавши Україну від Росії, Франція, зазначав Муасонюр, «завдасть останній рішучий удар, від якого ця хижацька держава ніколи не зможе опам'ятатися, бо єдине хворе місце російської імперії – це Україна. А тоді нова братня республіка утвориться в колишній вільній країні козаків, і діти відродженої Козацької Республіки благословитимуть назавжди французьку республіку та ім'я нашої країни навечно житиме в наддніпрянських степах».

Розуміння державницьких прагнень українців і водночас різко критичне ставлення до суспільно-політичних систем Польщі і Росії виявляли і керівні кола революційної Франції. Одним з них був член Конвенту, генеральний прокурор Республіки Гаран де Кулон. У 1795 р. вийшла у світ його книжка «Політичні дослідження над старою і новою польською державою, прикладені до її останньої революції». У цьому творі цілий розділ присвячено козащині та Україні, «країні гарній та великій, як пів Франції, де панувала приємна атмосфера свободи, незалежності, братерства й рівності...» Автор зазначає, що підлеглисть України Польщі не могла тривати довго без змін. «Невичерпний геній Хмельницького витримав довгу війну з найкращими генералами Польщі, аж доки мир не підтвердив сепарації тих двох країн (Польщі й України – Ю.Т.). Але легше було Україні видобутися з-під польської кормиги, ніж зберегти свою незалежність, а її доля повинна б послужити зразком для народів, які настільки сліпі, що надіються знайти ширший захист у чужих урядів».

Аналізуючи обставини включення України до складу Російської держави і скасування української автономії, де Кулон демонструє оптимізм у визначенні ближчих політичних перспектив. Причому цей оптимізм спирається на розуміння дієвої суспільної ролі козацтва, його антикріпосницької сутності, яка здатна змінити обличчя і України, і Росії. «Геній незалежності ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків, – пише він. – І може бути, що недалеко уже час, як враз із кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в різні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретенем (жінка – Катерина)».

Прикметно, що напередодні польського повстання 1792 р. Костюшко звернувся за грошовою допомогою до Конвенту. Його спеціальний агент Барс, надісланий до Парижа, засипав цю установу відповідними меморіалами. Але Конвент рішуче відмовив, оскільки, на його думку, «повстання в Польщі робить шляхта». Керівництво Французької революції було переконане, що в цій країні «свобода не торкалася ані селян, ані некатоликів».

З утвердженням у Франції влади Наполеона інтерес до української проблеми ще більше посилювався. Імператор продовжив національний принцип зовнішньої політики Франції, проголошений революцією. Ставлення Наполеона до Росії значною мірою було обумовлене поглядами його сучасників, які вбачали в росіянах варварів, що загрожують Європі. Вже на острові св. Єлени Наполеон писав: «Московити – це варвари, що не мають батьківщини. Мою пам'ять шануватимуть тоді, коли ці північні варвари володітимуть Європою».

У наполеонівських канцеляріях знаходимо досє на діячів українського походження Трошинського, Розумовського, Кочубеїв та ін., розмаїту інформацію про історію «козацької нації», а також її сучасне політичне та економічне становище. Французька дипломатія виявила інтерес до Задунайської Січі як мілітарного фактора, що можна було використати у воєнних діях проти Росії.

У 1805 р. під час війни Франції з австро-російською коаліцією французький посол у Константинополі генерал Себастьяні вступив у безпосередні стосунки з козаками Задунайської Січі. Він обіцяв козацькій депутації після розгрому Росії – «одвічного ворога свободолюбивих народів» – повернути «стародавні вольності, в захист яких від нині стоятиме великий імператор Наполеон». Важливим аспектом зацікавлення Україною наполеонівською Францією була боротьба останньої з Англією за український хлібний ринок. Плани захоплення південних регіонів України, які активно генерувалися французькою дипломатією, давали можливість завдати потужного удару Англії, яка в той час була монополізатором усього ринку Російської імперії. Французький географ і історик Конрад Мальт-Брюн у своїй праці «Картина старої і сучасної Польщі» (1807) подав яскравий аналіз перспектив французько-українських економічних зв'язків. Він наголосив на обопільній вигоді торгівлі між обома країнами, зручності середземноморсько-чорноморських шляхів для Франції, що знаходяться у найсприятливіших умовах для торгівлі з Україною. Французький офіційний економіст цього періоду Жан Дюбуа у своїй книзі «Французька торгівля у сучасному становищі Європи» (1806) наголошує, що французька економічна експансія в Україні ставить за мету зліквідувати англійського конкурента на Балтиці. «Той самий геній, що врятував Францію, своїми впливами визволить торгівлю від тиранії Англії», – писав він.

Після розгрому Пруссії 1806–1807 рр. Наполеон вступив на польські етнічні землі, що викликало активізацію польських патріотичних сил і сподівання на відновлення польської державності. Це не могло не зачіпити й українську проблему, оскільки польські реституціоналісти бачили в складі відновленої «від моря до моря» Речі Посполитої Західну й Правобережну Україну.

Однак Наполеон відкинув польські домагання поглинання українських земель і взагалі не ставився серйозно до відновлення Польської держави у її попередніх межах. Після битви при Пресіш-Ейлау ад'ютант Наполеона генерал Бертран отримав інструкцію: «Щодо Польщі, з того як імператор пізнав її, він більше не надає їй жодної ціни». Як тільки Наполеон дізнається про готовність Олександра I до мирних переговорів, французький імператор пропонує Росії всю Польщу. Після відмови Росії за її згодою Наполеон утворив з польських земель Пруссії Велике герцогство Варшавське під владою саксонського короля. Пізніше Наполеон неодноразово заявляв, що він далекий від того, щоб відбудувати польське королівство у його історичних межах. Про зацікавлення у цьому контексті французького імператора українською проблемою свідчить офіційний «Publiciste» 7 грудня 1807 р.: «Поруч з Польщею лежить колишня країна козаків – Україна, одна з найбільш родючих земель у світі, яка своїми багатствами заслуговує на певне зацікавлення французької імперії. Навіть як польське питання буде вже полагожене, залишається цікаве для нас питання родючої країни Мазепи».

Інтерес Наполеона до України виявлявся в цей період у поширенні французької агентури в Україні, яка діяла, спираючись на підтримку населення. Українське селянство, зокрема Правобережжя, сподівалось на ліквідацію кріпосництва французьким імператором.

Після розгрому Австрії у 1809 р. до Великого герцогства Варшавського відійшла майже вся Галичина. Стосунки Франції з Росією суттєво погіршились. 25 грудня 1811 р. на вимогу імператора йому було надіслано список документів про Україну з архіву Міністерства закордонних справ, а також коротку бібліографію праць про неї. Передбачаючи конфлікт з Росією і готуючись до нього, Наполеон усвідомлював її вразливі місця і насамперед гостроту

національної проблеми й аграрного питання. Боротьба з російською експансією ставила перед наполеонівською Францією завдання будь-що відмежувати Росію від Чорного моря. Цій меті мало слугувати створення васальної української держави – Наполеоніди, яка б включала територію Чернігівщини, Полтавщини, а також Криму, Катеринославщини, Таврії та інших районів Причорномор'я. На чолі Наполеоніди мав бути хтось із родичів французького імператора або його маршалів. Проект передбачав організацію в Україні 60-тисячної армії легкої кінноти, 10 тис. якої в разі потреби могли б служити у французькій армії.

Українські плани Наполеона були спрямовані на боротьбу з російською експансією і поділ Російської імперії, що, власне, й засвідчував проект Наполеоніди, підготовлений правою рукою Талейрана О. Готерівим, переконаним ворогом Росії, директором політичного відділу Міністерства закордонних справ. Напередодні війни 1812 р. О.І. Чернишов, російський військовий агент у Парижі, повідомляв Олександра I, що «Наполеон тільки і мріє про розділ російської імперії». У цей період значно розширилась мережа наполеонівських агентів в Україні, які намагалися поширювати тут антиросійські настрої. Однак усі такі спроби наполеонівської пропаганди не дали реальних результатів.

Слід зазначити, що Наполеон не був послідовний у своїх намірах використати у боротьбі з Росією і національне, і селянське питання, гострота яких в імперії Романових завжди загрожувала її цілісності. Він відмовився від ліквідації кріпацтва в процесі свого походу в Росію. Повернувшись у Францію, імператор заявив у сенаті: «Я міг би озброїти найбільшу частину населення Росії, проголосивши свободу кріпаків. Багато селян прохало цього в мене. Але коли я пізнав дикунство цього чисельного класу російського народу, я відмовився від акту, що мав би своїм наслідком смерть і найстрашніші катування багатьох родин».

Наполеонівські проекти щодо України переважно не були переведені у практичне русло й не були доведені до відома українського суспільства. До цього слід додати, що успіх політики Наполеона суттєво залежав від політичної позиції української аристократичної еліти, яка, про що зазначалося вище, була неоднозначною. Значна частина української шляхти негативно ставилась до Наполеона, якого вона приймала як продовжувача соціального радикалізму Французької революції. До того ж ці кола драгувало загравання Наполеона з польськими інсургентами, хай і часткове, але все ж таки – відновлення елементів польської державності. Після досить рішучих зовнішньополітичних кроків В. Капніста ця частина української шляхти, налякана розвитком революції у Франції, змінила своє ставлення до російського уряду і під час вторгнення Великої армії активно з ним співпрацювала.

І все ж похід Наполеона в Росію викликав сподівання на відновлення державності в Україні у цілої низки представників українського шляхетства, які відкрито демонстрували свою прихильність до французького імператора. Поміщик Мочульський з Костянтиноградського повіту Полтавщини, шляхтич В. Лукашевич, відомий як учасник полтавської масонської ложі, прилюдно виголошували тости за здоров'я Наполеона. Волинський шляхтич Чайковський організував козацьке «рушення» на допомогу Наполеону; подільський поміщик Марлецький проголосив у своєму маєтку «республіку» і права людини. Архієпископ Варлаам Шишацький, який належав до новгород-сіверського гуртка автономістів, активно сприяв прихильній зустрічі Великої армії у Могилеві. Він визнав французьку владу, поминав Наполеона під час богослужіння. Після приходу російських військ був позбавлений сану і висланий як чернець у Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Однак ця частина української шляхти не визначала її політичної позиції в цілому.

Російський уряд досить вдало паралізував усі можливі прояви опозиції і вміло використав настрої тієї частини української еліти, яка сподівалася активною участю у воєнних діях відновити свій суспільно-політичний статус часів Гетьманщини, повернути собі втрачені позиції. Генерал-губернатор Малоросії О. Куракін дозволив козакам вільно продавати свої

землі, його наступник Я. Лобанов-Ростовський сприяв їх розселенню на вільних землях Катеринославщини і Причорномор'я, навіть допомагаючи переселенцям грошовими субсидіями. Під час війни проти Наполеона 1806–1807 рр. Росія використала окремі допоміжні загони з українських козаків. Із початком наступу французької армії у 1812 р. Лобанов-Ростовський закликав козаків вступити у добровольчі полки, обіцяючи від імені царя звільнити їх від рекрутчини й податків. До численних охочих із середовища козаків приєдналася українська шляхта, яка добилася введення у цих формуваннях старшинських рангів (наприклад, губернський осавул, губернський обозний тощо), що нагадували давні козацькі. З дозволу поміщиків у земські ополчення набирали також кріпосних. Із лівобережних козаків було сформовано кілька полків, а на Правобережжі із селян та міщан – чотири козацьких полки. Усього Україна виставила 68,9 тис. ратників і козаків.

У процесі формування козацьких полків між генерал-губернатором Я. Лобановим-Ростовським і губернським маршалком дворянства Полтавської губернії Д. Трошинським виникнув конфлікт. Його суть полягала в тому, що останній, підтримуваний В. Капністом і М. Миклашевським, намагався надати новим формуванням давній козацький характер. З огляду на французьку загрозу російська адміністрація погодилась на запровадження в полках козацької старшини, українських одностроїв, що породжувало сподівання на повернення давніх «вольностей». Зазвичай зголошення до війська викликалося насамперед сподіваннями вирватися з кріпацтва, запровадженого Росією, а не проявом любові до «отечества», як це стверджувала радянська історіографія.

У червні – липні 1812 р. на київському напрямку діяли корпус французького генерала Реньє і австрійський корпус генерала Шварценберга, перед якими стояло завдання розгромити третю російську армію генерала Тормасова, розквартировану на Волині. Після запеклих боїв наполеонівські війська зайняли Західну Волинь, окремі її загони вступили на територію Київщини та Чернігівщини, створивши загрозу Києву. Наполеон писав Шварценбергу 12 серпня: «У вас буде досить часу, щоб вступити у Київ і Калугу, поки ми будемо рухатись на Москву». Однак прибуття у район Луцька дунайської армії адмірала Чичагова не дало змоги французьким військам просунутися вглиб України. Після Бородінської битви і короткочасного перебування у Москві французи були змушені відступити. Наполеон погодився з пропозицією маршала Даву відступати по території України, що давало змогу просуватися по багатих, не зачеплених війною регіонах. Залишаючи Москву, він заявив: «Оскільки в подібних обставинах треба зупинитись на плані найменш небезпечному, я наважився на відступ до Києва, що здається найбільш вигідним». Однак Кутузов, протидіючи намірам Наполеона, заступив йому шлях під Малоярославцем, де відбувся бій, і змусив його відступити по сплюндрованій смоленській дорозі. В процесі завершальної стадії боротьби з французькою армією українські козацькі частини брали участь у «битві народів» під Лейпцигом 1813 р., а також у боях за французьку столицю у березні 1814 року.

Після завершення війни і ліквідації наполеонівської імперії Росія стала одним з головних учасників реакційного «Священного союзу» держав-переможниць і перетворилася на жандарма Європи. Союзники, зокрема, домовились про новий переділ польських земель і поклали край наполеонівським спробам утвердити польську квазідержавність. Дорадниками російського імператора були, зокрема, князь Адам Чарторийський, а також князь Андрій Розумовський, син гетьмана Кирила Розумовського. Росія одержала майже все герцогство Варшавське, яке увійшло до складу імперії під назвою «Царства Польського». Познань й частина Великопольщі відійшли до Пруссії, а Галичина – до Австрійської імперії. Росія ставала активним учасником придушення будь-яких проявів національного руху в країнах Європи. Навіть повстання греків-християн проти Туреччини якийсь час розглядалось Олександром I як бунт проти «законного государя» і не знаходило підтримки «одновірної» Росії.

Між тим Європа переживала період далекосяжних реформ. У Пруссії до влади було повернуто Карла-Августа Гарденберга, який став канцлером і розпочав активний період реформаторської діяльності. Попри впертий опір пруського юнкерства він проводить низку внутрішніх перетворень, намагаючись усунути численні обмеження, які гальмували внутрішній розвиток країни. Під його впливом з'явився едикт пруського короля, який обіцяв ввести представницьку форму правління в Пруссійській монархії. На Олександра I суттєво впливав пруський реформатор барон Генріх Штейн, який намагався звільнити народ у Пруссії від тяжких податків – залишків феодального ладу – і домагався його участі в правлінні державою, заснування вільного громадянства.

У цей час Норвегія отримує досить демократичну конституцію, Іспанія і Португалія скинули пута абсолютизму, а деякі німецькі міста вводять у себе становий устрій. І саме в цей період Росія повертала до реакції.

Олександр I, який виховувався на ідеях Руссо, під впливом просвітницьких концепцій, у молоді роки мав намір провести в імперії низку реформ у західноєвропейському дусі. Створення «Священного союзу» супроводжувалося ідеєю об'єднання народів трьох держав (Росії, Австро-Угорщини, Пруссії) «в одну християнську націю» в дусі справедливості, любові та миру. В цей короткий період «ліберальної» політики він на якийсь час ніби забуває давні традиції Москви, яка вбачала свою силу в ізоляції від «розкладових» впливів Європи. Більш того, якийсь час Олександр I сподівався у межах «Священного союзу» об'єднати три релігійні структури – православ'я, католицизм і протестантизм – як панівні конфесії трьох держав.

Цій меті мало слугувати засноване у 1814 р. Російське біблійне товариство на чолі з кн. Ол. Голіциним. Воно ставило завдання прищепити народу релігійне виховання, що базувалося б на основі євангельського синтезу всіх християнських віросповідань. Відновити справжнє християнство в Росії згідно з духом Євангелія поставив перед собою імператор Олександр I. Цілком ймовірно, що подібне бачення розвитку європейської політики було продиктоване тими ж традиційними намірами Москви проковтнути центральну Європу, але іншими методами. Однак і це наближення у своєрідний спосіб до Європи тривало недовго. Діяльність Біблійного товариства наштовхнулася на обскурантистський спротив таких діячів, як архімандрит Фотій, П. Шишков, що звинувачували товариство у прагненні створити з усього людства одну республіку із спільною для всіх вірою. Знеохочений недовір'ям Заходу, який із великими застереженнями ставився до намірів російського імператора (Меттерніх), Олександр I повернувся до давніх московських традицій.

Похід російської армії в Західну Європу привів до ознайомлення не лише офіцерів, а й простих солдатів із суспільно-політичним устроєм західноєвропейських країн, що викликало занепокоєння російського уряду. Захоплення імператора ліберальними ідеями, якими був позначений початок його царювання, виявилось непослідовним і поверховим. Виданий у 1802 році Закон про вільних хліборобів («хлебопашцев»), за яким дворяни одержували право наділяти селян землею і звільняти їх від кріпацтва, фактично не був реалізований. За весь період правління імператора Олександра I було звільнено не більше 50-ти душ по всій імперії.

Започатковане М. Сперанським за дорученням царя опрацювання «Плану державного перетворення» Росії наштовхнулося на опір чиновної бюрократії та дворянства. Намір реформатора залучити купецтво і міщанство до участі у владних інститутах – волосних, окружних, губернських думах, а також Державній Думі – викликав підозру у його прихильності до «французьких ідей». М. Карамзін подав імператору «Записку про стародавню і нову Росію», в якій доводив небезпеку для самодержавства реформаторських намірів Сперанського. Наштовхнувшись на приховану протидію і відчувши загрозу розділити долю свого батька та діда, Олександр відсторонив Сперанського і наблизив до себе Аракчєєва, який уособлював найбільш реакційні кола імперії. Аракчєєв зумів твердою рукою приборкати ліберально налаштоване дворянство, чим викликав ненависть останнього.

На церковно-ідеологічну сферу в останні роки правління Олександра суттєво впливав близький до Аракчєєва архімандрит Фотій Спаський. Він подав Олександрові I «витяг» крамольних думок із різних видань того часу, здійснював нагінки на Біблійне товариство і його твори, підготував низку інших «викривальних» матеріалів для імператора. Фотій стверджував, що, коли його пропозиції реалізуються, буде отримана перемога над «Наполеоном духовним». Побоюючись поширення ліберальних і революційних ідей у російському суспільстві, царизм посилено насаджував деспотично-поліцейський режим. Його уособленням став царський улюбленець Аракчєєв, з ім'ям якого пов'язано поширення муштри, паличної дисципліни, чиновницьке свавілля, загальне посилення кріпосництва. Саме йому було доручено керівництво державою. Головою Святішого Синоду ще у 1803 р. Олександр призначив свого приятеля і довірену особу князя Ол. Голіцина. У 1817 р. він очолив Міністерство духовних справ і народної освіти. Останнє відомство стало інструментом утвердження найгіршої реакції у галузі науки і освіти.

Одним з найбільш огидних проявів режиму, встановленого Олександром I, були військові поселення, в яких селяни, поділені на роти та батальйони, займалися хліборобством і одночасно мушили відбувати воєнну муштру під командою офіцерів. Цей інститут проіснував на теренах імперії близько 50 років (1810–1857). Військові поселенці фактично ставали довічними солдатами, які зазнавали дріб'язкової регламентації повсякденного життя, точних приписів чи не на кожну годину дня, порушення яких немилосердно каралось різками. Сто років пізніше, як зауважував В. Липинський, «сучасна стадна організація російських народних мас комуністичною партією» успішно реалізувала в нових «соціалістичних» умовах досвід і аракчєєвських «воєнних поселень», і єзуїтських «держав» казармово-монастирського типу. Протягом 1817–1825 рр. в Україні налічувалося 16 кавалерійських і 3 піхотних полки, які були розквартировані у Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях.

Закладання військових поселень відбувалось одночасно з ліквідацією козацького устрою і остаточним закріпаченням селянства. Бузькі козаки, чугуївське військо мали перейти на становище регулярних армійських підрозділів, втративши особливості свого соціально-економічного буття. Найбільш вільна юридично і найдужча економічно група селян, що утворилася з ліквідованого козацтва, т.зв. «казенні військові обивателі», також опинилися під казармовим аракчєєвським пресом, втративши свою економічну та особисту незалежність. Нестерпне життя поселенців, постійні зловживання офіцерства викликали часті бунти. Так, у 1817 р. виступило Бузьке козацтво, яке хотіло переформувати на воєнних поселенців, у 1819 р. мали місце виступи у Чугуєві, у 1829 р. – Шебелинці та ін.

Не були виконані обіцянки залишити як постійне козацьке військо формування козаків, створені під час війни 1812 р. Після 1816 р. їх розпустили, а козаків перевели у селянський стан. Уряд навіть не відшкодував їх видатків на озброєння, одяг, продовольство тощо. У 1820-х роках значна частина козаків була переселена на Кубань і включена до складу Чорноморського війська. «Аракчєєвщина» стала ознакою деспотичного режиму і насильства, утвердження страху в суспільстві.

Незважаючи на загальне посилення реакції в Україні, як і в Росії загалом, спостерігалось поширення ліберальних та опозиційних настроїв у суспільстві. Українське громадянство не залишилося байдужим до русифікаторських намагань уряду, політичного й національного поневолення народу. Опозиційні настрої в українському суспільстві російському режиму спиралися як на власну національну традицію козацької державності і козацького вільнолюбства, так і на проникнення в Україну нових духовних і суспільних тенденцій з країн Західної Європи. Молодь, яка навчалась у західноєвропейських університетах, побувала на Заході у складі російської армії, приносила на свою Батьківщину ідеї свободи та прав людини, які потрапляли на сприятливий ґрунт козацьких традицій, що постійно жили свідомість українського народу.

Відбуваються істотні зміни в суспільно-політичній свідомості, пов'язані із зростанням ролі міської буржуазії та інтелігенції, що було притаманне усій Європі. В цьому середовищі поширюються ідеї народності, нації та її прав, які були використані в гаслах Французької революції. Вони набули розвитку у духовній творчості, тісно пов'язаній із зацікавленням народним життям, побутом, народною мовою, піснею, поезією, національним минулим. Весь народ, а не якийсь привілейований клас, як у попередні часи, стає уособленням нації. Одночасно пріоритету набувають усі культурні елементи, пов'язані з побутом народу, його культурою. Народ зберіг у своїй пам'яті те, що певною мірою було забуте провідною верствою – історичне минуле України, її звитяжних героїв, козаків-лицарів, що боронили рідний край, оспіваний у думах народними співцями-кобзарями.

Якщо протягом майже усього XVIII ст. українська освічена еліта не усвідомлювала краси і суспільної ваги живої народної мови й послугувалась у повсякденному житті штучною бароковою літературною мовою, а також польською, французькою та російською, то з кінця століття ситуація починає змінюватися. Жива народна мова дедалі більше вливається у літературні твори. З'являються праці з етнографії та фольклору, поглиблюється вивчення особливостей народної мови.

Природні права людини і кожного народу на свободу та вільний розвиток, задекларовані Великою Французькою революцією, утверджували в суспільній думці пріоритети усієї нації, а не лише її елітарних верств, посилювали загальний інтерес до народного життя, усієї розмаїтості його проявів і насамперед у духовній творчості. На цьому ґрунті зароджуються етнографія й дослідження фольклору, вивчення народної мови і поезії, що стають важливим чинником національного відродження багатьох європейських народів, у тому числі й українського. Уже в другій половині XVIII ст. українська жива народна мова дедалі послідовніше здобуває собі доступ до літературних творів (твори І. Некрашевича, лірична поезія багатьох рукописних збірників, бурлескна література та ін.). Знову після тривалого періоду забуття прадавній термін «Україна», відшукуваний поетами і письменниками у народній творчості, входить у суспільне та літературне життя. Найповніше нові тенденції утвердження живої народної мови в українській літературній творчості виявились у «перелицьованій» з Вергілія на українську мову «Енеїді» Котляревського. Поява цього твору (1798) ознаменувала завершення попередньої епохи й початок процесу українського національного духовного пробудження, якому був притаманний дух свободи й людяності, боротьби за права людини і нації.

Котляревський своєю творчістю започаткував нову добу в українській літературі, утвердивши народну мову як літературну, заклавши тим самим міцні підвалини під новітній суспільно-культурний і національний рух в Україні. «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люде; поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть», – писав про поета Тарас Шевченко.

Одночасно з утвердженням українського слова в літературі започатковано дослідження в галузі етнографії, мови, історії, що стали складовою національно-культурного життя в Україні цього періоду. Вирішальну роль у національному пробудженні відіграли історичні дослідження, розпочаті в українському дворянському середовищі, про що йшлося вище. Накопичення історичних документів на підтвердження нобілітаційного статусу нащадків козацької старшини призвело зрештою до спроб професіонального відтворення історичного минулого українського народу. У 1822 р. за підтримки князя М. Рєпніна вийшла друком у Москві «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Незважаючи на задекларовану лояльність автора до російського царя, його праця мала важливе національне значення як систематичний курс історії України, що ґрунтувався на поглибленому вивченні численних матеріалів державних архівів.

У цьому ж році друкуються уривки з історії Малоросії О. Мартоса – сина славнозвісного українського скульптора Івана Мартоса, автора пам'ятника К. Мініну і Д. Пожарському у Москві. Мартос проявив себе як палкий патріот, звеличник гетьмана І. Мазепи у тяжкий

для українського суспільства період. «Мазепа умер в отдаленности от отечества своего, коего он защищал независимость, – писав український історик. – Он был друг свободы и за сие стоит уважения потомства». Ця оцінка І. Мазепи вигідно відрізнялась від суб'єктивістських характеристик гетьмана як «католика-ляха», який нібито намагався повернути Україну під владу Польщі. Безглузде звинувачення І. Мазепи у «польськості», яке вперше було закинуте Петром І тому, хто завжди був вірним сином і опікуном православної церкви, найбільшим з усіх українських гетьманів її жертводавцем, було акцептоване майже без спротиву українською демократичною інтелігенцією ХІХ століття і на довгі роки увійшло в її свідомість.

Важливе місце у збереженні української окремішності в рамках Російської імперії відіграла п'ятитомна «История Малороссии» Миколи Маркевича, яка вийшла друком у Москві 1842–1843 рр. Вона засвідчила, що, попри позірну лояльність до імперії, в українському суспільстві сформувалося розуміння власної історії як незалежного і безперервного процесу. М. Маркевич чітко провадив лінію розмежування між українцями і росіянами в історичному процесі, причому наголошував, що обидва етноси суттєво різнились у цивілізаційному вимірі і суспільно-політичному розвитку. Невипадково праця зазнала суб'єктивістської критики В. Белінського з відверто шовіністичних позицій. Історія України М. Маркевича підводила своєрідний підсумок українській дворянській історіографії і проклала місток до її народницького етапу розвитку у наступний період.

Суттєву роль в активізації українського громадянства у першій половині ХІХ ст. відіграла «История Русів» – за висловом О. Оглобліна, «вічна книга незалежності українського народу». Невідомий автор наповнив свою працю виразним національним почуттям, протестом проти національного і соціального безправ'я, рішуче обстоював ідею історичної окремішності України, хоча й залишився на позиціях козацького автономізму. Цей твір – радше політичний трактат, ніж наукова праця, – тривалий час поширювався у рукописах і вплинув на багатьох діячів української культури, у тому числі Шевченка, Гоголя, Куліша, Костомарова, звідки вони щедро черпали натхнення для своїх творів і утвердження національної громадянської позиції.

Розвиток історичних знань в Україні тісно переплітався з етнографічними дослідженнями. Вивчення українського фольклору стало складовою загальноєвропейського культурного явища кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Першими науковими виданнями пам'яток усної народної творчості в Європі був збірник народних пісень, виданий єпископом Томом Персі у Лондоні 1765 року, та тритомний збірник німецьких пісень Арніма та Брентено, опублікований у 1805–1808 рр. Цей інтерес до народної творчості поширився серед слов'янських народів, насамперед чехів, словаків та сербів, і став важливим компонентом національного відродження цих народів. Їх приклад став поштовхом для етнографічної діяльності в Україні. Одним з піонерів української етнографії і глорифікації високої духовності українського селянина був поляк Зоріан Доленга-Ходаковський, який пройшов майже всю Україну, зібравши величезні скарби народної пісні. «Є ще на землі щастя, – писав Ходаковський у своєму щоденнику, – тинялись поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй свитині, з моєю вбогою стравою, коли мені оповідають люди згадки свої й бажання! Серед народу живе чеснота, серед народу живе поезія».

Своєрідною енциклопедією української історії, народної поезії і мови, природи стали «Записки о Малороссии» Якова Марковича (1798), онука відомого мемуариста ХVІІІ ст., генерального підскарбія Якова Марковича. Ця книга започаткувала низку українознавчих видань початку ХІХ ст., серед яких «Грамматика малорусского наречия» О. Павловського (1818) та перша збірка українських народних пісень князя Миколи Цертелєва (1819). У вступі Цертелєв писав, що українська пісня розкриває «поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і, нарешті, ту чисту моральність, якою завжди відзначались українці і яку вони старанно зберігають як єдину спадщину по предках, яка врятувалась від жадоби сусідніх народів».

Цертелев одним з перших усвідомив величезну роль народної творчості, яка, на його думку, могла стати важливим джерелом для літературного процесу і формування патріотичних почуттів. Пізніше він писав М. Максимовичу: «Пора и нам обратить внимание на произведения народной нашей поэзии: одни мы из просвещенных европейцев остались равнодушны к сему предмету; все другие старались и стараются сохранить для потомства остатки поэзии народной. Неужели будем ожидать, пока чужеземцы укажут нам то, что у нас под руками?»

На дальший розвиток української духовності значно вплинуло видання Михайлом Максимовичем трьох збірок народних пісень – «Малороссийские песни» (1824), «Украинские народные песни» (1834) і «Сборник украинских песен» (1849). Вони стали джерелом творчого натхнення для багатьох діячів культури, у тому числі російської. Пушкін, зокрема, жартома зауважував Максимовичу: «Я обкрадываю ваши песни». Важливе громадське і культурне значення мала наукова діяльність Максимовича у галузі історії та філології. Недаремно М. Драгоманов назвав його «цілим історико-філологічним факультетом». Максимович першим поставив на науковий ґрунт вивчення народної поезії, пісні, переклав на українську мову «Слово про похід Ігоря». Як перший ректор Київського університету він багато уваги приділяв діяльності Комісії для розбору давніх актів, дбаючи про джерельне підґрунтя досліджень з української історії.

Важливим осередком національно-культурного життя став Харківський університет. Чимала заслуга у його заснуванні належить українському просвітителю і вченому, громадському діячу Василю Каразіну. По материнській лінії він належав до роду козацького старшини Семена Ковалевського, брата Івана Ковалевського – генерального осавула, одного з найбільш здібних дипломатів і соратників Богдана Хмельницького. Батько Каразіна походив з Греції. Його син одержав блискучу освіту, одним з його домашніх учителів був Г. Сковорода, а на формування світогляду значно вплинули українські діячі Д. Трошинський і В. Капніст. Займаючи високе становище учителя Олександра І, а згодом і дорадника імператора, В. Каразін використав свій вплив для соціального і культурного розвитку Слобожанщини, яка в першій чверті XIX ст. відігравала своєрідну роль українського культурницького П'ємонту.

Однак при цьому навряд чи правомірно приписувати йому роль фактичного лідера загальноукраїнського руху в Російській імперії в перші десятиліття XIX ст., як це вважають деякі сучасні українські історики. Як і всім представникам козацько-старшинської верстви, В. Каразіну була властива лояльність до російського престолу. Однак його суспільна позиція представника еліти Слобідської України суттєво відрізнялась від політичних уподобань патріотично налаштованих дворянських кіл Гетьманщини, які перенесли у XIX століття ідеї політичного автономізму і козацької державності, легітимізовані Переяславським договором.

Слобожанській Україні, яка ніколи не була складовою козацької держави і завжди підпорядковувалась царській адміністрації, були чужими патріотичні прагнення дворянства вчорашньої Гетьманщини, які мали політичне забарвлення. Тому середовищу, з якого вийшов В. Каразін, були чужими загальноукраїнські державницькі традиції, автономістичні сподівання українського козацько-старшинського політикуму, його сподівання відновити в «Малоросії» права, які тривалий час гарантувались їй династією Романових. Патріотичні настрої В. Каразіна не виходили за межі своєї малої батьківщини, Слобідської України, і були позбавлені автономістичних політичних настроїв, які характеризували еліту Лівобережної України в цілому. Саме культурницько-освітні інтереси Слобожанщини, позбавлені будь-якої політизації, були головним предметом діяльності В. Каразіна. У його статті «О истинной и ложной любви к отечеству» саме Росія позначена як його батьківщина, без застережень глорифікується Петро І, а зазначена любов до України стосується тільки Слобожанщини. Остання, як відомо, згідно з офіційною термінологією, номінувалася Слобідсько-Українською губернією. Отже, патріотизм В. Каразіна обмежувався вузьким місцевим регіоном і мирно уживався із його

ставленням саме до Росії як своєї батьківщини. Таке світовідчуття було продиктоване історичними обставинами суспільного розвитку Слобожанщини, яка від початку свого існування входила до складу Московського царства і була позбавлена «малоросійської шатости», що в різних своїх виявах демонструвалася козацькими верхами Гетьманщини.

В. Каразін домогся відновлення низки привілеїв для козацької верстви Слобідської України, скасованих Павлом I, що не носило характер політичної акції, але головним було отримання царського дозволу на заснування Харківського університету, який було офіційно відкрито у січні 1805 р. Варто зауважити, що В. Каразін діяв в умовах, коли Російська імперія доби Олександра I послуговувалась у своїй внутрішній політиці певними космополітичними прийомами, а не чисто національно-російськими, які пізніше визначали жорсткий курс на русифікацію. З огляду на це в імперії діяли два університети, в яких викладання здійснювалося німецькою мовою у Дерпті і польською – у Вільно. До цього слід долучити відкриття у Варшаві польського університету, існування шведського університету в Або. Звичайно, відносним лібералізмом правління Олександра I послуговувались тільки «історичні нації», українцям годі було й мріяти про створення національної системи освіти. І, власне, В. Каразін діяв у цих умовах, жодним чином не порушуючи імперських бюрократичних принципів і не виявляючи «малоросійського» партикуляризму. Він не зумів чи не схотів перешкодити кн. А. Чарторийському включити Київську, Волинську і Подільську губернії до Віленського учбового округу і тим самим забезпечити домінування польськості на питомих українських теренах. Натомість до Харківського учбового округу увійшли російські губернії Орловська, Воронізька і область Війська Донського. І тим не менш, В. Каразін виявив неабиякий ентузіазм у розвитку освіти і культури регіону, реалізувавши низку нововведень у сфері агрокультури, техніки і т.п.

Звичайно, відкритий у Харкові університет не міг послуговуватись українською мовою, однак він став притягальним осередком українського національно-культурного життя, де скупчилися визначні українські науковці і письменники. Під впливом новітніх духовних трансформацій, викликаних Французькою революцією, ними здійснювалося дослідження українського фольклору, введення живої розмовної української мови в літературний процес. Тим самим Харків став важливим фактором українського національного життя. Насамперед Каразін прагнув забезпечити новий університет найкращими науковими силами, які сприяли б поширенню найперевіжених наукових досягнень в Україні.

У цьому важливу роль відіграла кафедра філософії, очолена визначним німецьким професором Йоганом Шадом. У працях, написаних саме в Харкові, ним була сформульована романтична філософія нації і обґрунтовано погляди на природні права людини, її гідність і свободу, що було співзвучним з філософськими традиціями України, зокрема з поглядами гетьмана Орлика про природні права козацького стану, філософією Сковороди і Козельського. Саме через Харківський університет у російське суспільство надходили перші відомості про Канта, Фіхте, Шеллінга, а поява кафедри філософії у Харкові робила зайвим для України посередництво Москви чи Петербурга, де західноєвропейські ідеї свободи, природного права людини вороже сприймалися російським урядом.

Звичайно, така ситуація не могла тривати довго. У грудні 1814 р. Шад був схоплений серед ночі і без пред'явлення будь-яких обвинувачень висланий до Пруссії, а його твори були заборонені. Це було початком чергового витка антиукраїнського курсу, що став здійснювати О. Аракчєєв – найближчий дорадник імператора.

Від 1816 по 1819 рр. у Харкові виходив часопис «Украинский вестник», який ставив своїм завданням поширення знань з історії, географії та етнографії України, підносив роль українського слова в науковій та літературній творчості. Саме в цьому часописі розпочалося друкування художніх творів українською мовою, у тому числі П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка.

Зауважимо, що В. Каразін не був послідовним у своїх українських симпатіях. Уже в процесі «оживлення» українського літературного руху 1840-х років у листі до Погодіна він дещо несподівано зауважує, що українські твори «всім набридли».

Зазначені процеси дали поштовх українському національно-культурному оживленню, яке, в свою чергу, стало важливим чинником суспільно-політичних рухів в Україні, спрямованих до її соціального і національного визволення. «Найглибше джерело українського відродження, – справедливо зазначав російський вчений О. Пипін, – міститься в життєвій силі народної істоти, в тому новому суспільному й літературно-поетичному інтересі до народності, який служить знаменною історичною появою не тільки російсько-слов'янського, а й цілого європейського життя нових часів».

Важливим результатом вказаних зрушень було також виникнення масонських лож і таємних політичних товариств. Чимало їх було утворено в Україні. До найбільшої масонської ложі, заснованої у Полтаві під назвою «Любов до істини» (1818), належав, зокрема, І. Котляревський. Учасник цієї ложі, уже згадуваний маршалок дворянства Переяславського повіту В. Лукашевич, став організатором «Малоросійського таємного товариства», яке ставило завдання визволити Україну з-під влади російського царизму. Важливою є оцінка цього товариства П. Пестелем, який пізніше засвідчив на одному з допитів, що отримав від «Польського патріотичного товариства» інформацію про союз з численною таємною організацією в Україні, яка «бажає незалежності Малоросії і готова погодитись на зверхність Польщі, коли вона зуміє здобути собі незалежність». Деякі сучасні дослідники в зв'язку з цим вважають, що навколо Лукашевича сформувалась невелика група поміщиків, яка виношувала плани відокремлення України від Росії.

Ув'язнений у Петропавлівській фортеці у Петербурзі (у 1826 р.), В. Лукашевич доживав віку під наглядом адміністрації у своєму маєтку. У січні 1822 р. у Києві була заснована таємна організація «Південне товариство», яку очолив П. Пестель. Вона мала свої філії у Кам'янці, Василькові і Тульчині. Восени того ж року у Петербурзі почало діяти «Північне товариство». У 1823 р. у Новограді-Волинському виникла ще одна таємна організація – «Товариство об'єднаних слов'ян», що виступала за ліквідацію самодержавства і об'єднання усіх слов'янських народів у демократичну федеративну республіку. Одним із його засновників П. Борисовим було складено «катехізис» для товариства, де передбачалось відновлення Гетьманату у його традиційних формах, відновлення козацтва. Однак більшість його учасників обмежувалась лише намірами відновити автономію України. Вони підтримували контакти з російськими конспіраторами в Україні, зокрема з лідером Північного товариства декабристів Кіндратом Рилєєвим, співцем історії України, одруженим з українкою.

Слід зазначити, що до складу декабристських товариств входили тільки дворяни, які нехтували національним питанням. Пестель у створеному ним програмному документі «Руська правда» виступав прихильником централізованої держави, фактично ігноруючи національні прагнення народів Російської імперії. Пестель вимагав введення в Росії диктатури з міцним централізованим урядом, однорідним адміністративним управлінням усіх частин держави і повною культурною нівеляцією населення. «Товариство об'єднаних слов'ян» також не знайшло місця для українців і білорусів у майбутній федеративній слов'янській республіці, відмовивши їм у можливості створити власну державу.

Пестель стверджував, що «Фінляндія, Естляндія, Курляндія, Білорусь, Грузія, весь Кавказ, землі киргизів, всі сибірські народи й різні інші племена, які живуть в Російській державі й ніколи не користувалися самостійністю і незалежністю, повинні навіки відмовитися від права окремої народності. Внаслідок того всі вище названі країни, зі всіма племенами, які в них живуть, мають залишитися по вічні часи у складі Російської держави».

Позиції декабристів у національному питанні підтвердили ту незаперечну істину, що всі без винятку суспільно-політичні течії – від крайньо-правих до ліворадикальних – об'єднувало

рішуче заперечення права українців на національне самовираження у будь-якому політичному форматі, не кажучи вже про визнання і підтримку руху українців за створення власної державності. Це показав весь зміст російського суспільного руху як у ХІХ, так і протягом ХХ–ХХІ століть, який об'єднав усіх його учасників, від монархістів до більшовиків включно, у подиву гідній неприхованій ворожості до українського самовиявлення.

14 грудня 1825 р., у день присяги новому царю Миколі І, у Петербурзі на Сенатській площі кілька гвардійських військових частин під керівництвом офіцерів – членів «Північного товариства» – розпочали повстання. Однак нерішучість його лідерів, відсутність підтримки інших соціальних верств суспільства дали змогу Миколі І перехопити ініціативу і розгромити повсталих.

В Україні повстання декабристів почалося 29 грудня в районі Василькова і Білої Церкви, де виступив чернігівський полк на чолі з підполковником С. Муравйовим-Апостолом. Однак урядові війська досить швидко придушили повстання, яке не було підтримане іншими частинами. Микола І жорстоко розправився з декабристами. П'ять найбільш активних лідерів декабристського руху – П. Пестель, К. Рилєєв, П. Каховський, С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін – були повішені. 121 декабрист був засуджений до різних термінів каторги і заслання до Сибіру. Можна стверджувати, що з поширенням декабризму в Росії в Україні активізувалися саме національні форми опозиційності до імперського деспотичного режиму, а також ширилися європейські ідеї соціального і національного визволення.